

ОХУ-ЫН ЭДИЙН ЗАСГИЙН БҮС НУТГИЙН БОДЛОГО: ТҮЛШ-ЭРЧИМ ХҮЧНИЙ ЦОГЦОЛБОР БОЛОН ЭРЧИМ ХҮЧНИЙ АЮУЛГҮЙ БАЙДАЛ

*М.Энхтуяа**

2000 оны сүүлээр ОХУ-ын Аюулгүй байдлын Зөвлөлийн хурал дээр В.Путин Түлш-эрчим хүчний цогцолбор /ТЭХЦ/-ыг үндэсний эдийн засгийг хөгжүүлэх гол салбараар тодорхойлж, мөн дунд хугацааны хөтөлбөрт дэлхийд тэргүүлэх байр эзлэх зорилго дэвшүүлэн, үүнээс Оросын өнөөдөр, ирээдүй шалтгаалах юм гэж онцлон тэмдэглэв. ТЭХЦ-ын байдлаас ЗХУ-ын үед ч улс хамаардаг байсан онцлогтой. ОХУ нь өнөөдөр шинээр боловсруулж буй Алс Дорнод, Байгал нуурын бүсийн нийгэм-эдийн засгийн хөгжлийн Үзэл баримтлалдаа ТЭХЦ-ын баялгийн экспорт дээр түшиглаж байгаа юм.

ОХУ-ын ТЭХЦ нь түлш-эрчим хүчний түүхий нөөц, үйлдвэрлэлийн бүтээгдэхүүний олборлолт, үйлдвэрлэл, тээвэрлэлт, хэрэглэлтээс тус бүр бүрддэг юм. Мөн нүүрс, газрын тос, байгалийн хий, занар, хүлрийн үйлдвэрүүд багтдаг. Эдгээр салбарууд машин үйлдвэрлэл, цахилгаан техник, атомын үйлдвэрлэлтэй нягт уялдаа холбоотой юм.

Тус цуврал өгүүллийн эхэнд Оросын түлш, газрын тосны үйлдвэрлэлийн тухайд, дараагийн өгүүлэлд байгалийн хий, нүүрс, цахилгаан эрчим хүчний үйлдвэрлэлийн тухай тодорхой өгүүлэхийг зорьж байна.

Газрын тос, байгалийн хийн салбар нь Оросын дотоодын хэрэглээний 50%, ТЭХЦ-ын бүтээгдэхүүний нийт экспортын валютын орлогын 40%, улсын татварын нийт орлогын 25%-ийг тус тус дангаар бүрдүүлдэг.

Үүний зэрэгцээ ТЭХЦ нь эдийн засгийн бүсчлэл бий болгох чухал ач холбогдолтой. ТЭХ салбарын үйлдвэрийг шинээр байгуулахад тухайн газарт үйлдвэрлэлийн цогцолборын бааз бий болж, улмаар цахилгаан-эрчим хүч, газрын тос-хими, нүүрс-хими, байгалийн хийн үйлдвэрлэлийг араасаа дагуулан үүсгэдэг онцлогтой. Иймээс эрчим хүчний томоохон эх сурвалжийг тойроод үйлдвэрлэлийн төвүүд шинээр байгуулагдан, хот, суурин газар хөгжиж, шугам сүлжээ бий болсноор Орос улсын үйлдвэрлэх хүчний тархалт хэвийн явагддаг гэж үздэг.

* М.Энхтуяа - ОУСХ-ийн эрдэм шинжилгээний ажилтан, магистр

ТЭХЦ нь аль ч орны гол салбар бөгөөд, харин ОХУ-ын хувьд онцгой ач холбогдолтой юм. Учир нь Орос улс нь Умардын улс орнуудын тоонд орж түүний нутаг дэвсгэрийн 2/3 нь Хойд туйлын бүсэд багтдаг. Үйлдвэрлэсэн эрчим хүчний ихэнх хэсэг нь байгалийн хүнд нөхцөлд оршин суудаг хүн амын хэрэгцээнд зарцуулагддаг. Мөн Орос улс баруунаас зүүн зүг хүртэл нийт 8 мянган орчин км бөгөөд бараа, бүтээгдэхүүний тээврийн зардал маш өндөр юм. Орос нь хүн амын 1 хүнд ногдох эрчим хүчний хэрэглээний үзүүлэлтээр Европын орнуудаас 2-3 дахин их байдаг.

ОХУ нь нүүрс устөрөгчийн түүхий эдийн үйлдвэрлэлээр дэлхийд тэргүүлж, 1988 онд дэлхийн үйлдвэрлэлийн 15%-ийг дангаар үйлдвэрлэж хамгийн өндөр ашиг олж оргилд хүрч байжээ. Тэр үед 1 хүнд ногдох үйлдвэрлэлийн анхан шатны эрчим хүчний түүхий эдийн хэмжээгээр ЗХУ нь АНУ-аас 1,5 дахин хоцорч, харин ҮНБ-ий 1 нэгжид ногдох эрчим хүчний зардлаар 2 дахин илүү байсан. Энэ нь ЗХУ тэр үед цэрэг-зэвсгийн техник ихээр үйлдвэрлэж, хөдөлмөрийн бүтээмж нь маш бага, эрчим хүчний нөөцөө буруу ашиглаж байсныг харуулж байна. 1990-ээд оны сүүлээр ТЭХ-ний салбарын олборлолт ерөнхийдөө багасч, газрын тос олборлолт 37%, нүүрс 35%-иар тус тус эрс буурч, харин 2000 оноос эхлэн сэргэж эхэлсэн. Цахилгаан-эрчим хүчний салбарт атомын станциудын үүрэг роль өсч, энэ үед дулааны цахилгаан станциуд баригдахаа больсон юм.

ЗХУ-д эрчим хүчний үйлдвэрлэлийн оргил нь ХХ зууны 80-аад он байсан. Тэр үед Зөвлөлт дэлхийн байгалийн хийн олборлолтын 30%, газрын тосны 20%, нүүрсний 10%, цахилгаан эрчим хүчний 8%-ийг тус тус дангаар эзэлж байв. 1990-ээд оны дунд үед байгалийн хийн олборлолт бараг өөрчлөгдөөгүй бол, харин газрын тосны үйлдвэрлэл 2 дахин, нүүрсний үйлдвэрлэл 1,7 дахин, цахилгаан эрчим хүчнийх 1,3 дахин багассан. ХХ зууны сүүл ХХI зууны эхэн үед ОХУ байгалийн хийн үйлдвэрлэлээр 1-р байр, хүрэн нүүрсний үйлдвэрлэлээр 2-р байр, газрын тосны үйлдвэрлэлээр 3-р байр, чулуун нүүрсний үйлдвэрлэлээр 6-р байр тус тус эзэлж байсан.¹

Мөн Түлш-эрчим хүчний тэнцвэрийг /ТЭХТ/-ийг тодорхойлдог үзүүлэлт байдаг. ТЭХТ нь төрөл бүрийн түлш олборлолт, ашигласан эрчим хүч, Орос улсын эдийн засагт хэрэглэлтийн байдлын хоорондох харьцааг тодорхойлдог үзүүлэлт юм. Жишээ нь, 1940-өөд онд газрын тос, байгалийн хийн хувийн жин 20%-тай тэнцэж, харин 1980-1990-д онд 80% хүрч, нүүрсний хувийн жин 14,5%

хүртэл буурсан. 1950-аад он дуустал эрчим хүчний гол эх үүсвэр нь нүүрс байжээ. XXI зууны эхэнд ТЭХТ-ийн бүтцэд байгалийн хий 63%, нүүрс 28,5%, газрын тос болон түүний бүтээгдэхүүн 8,5% тус тус эзэлж байсан.² Улмаар байгалийн хийн ач холбогдол өсч, өнөөдөр Оросын дулааны цахилгаан станц болон химийн үйлдвэрүүдийн хэрэгцээний талыг хангаж байгаа юм.

Орос улс ТЭХ-ний нөөцөөр өөрийгөө бүрэн хангадаг орнуудын тоонд орж, дэлхийд томоохон экспортлогч гэж тооцогдож, дэлхийн байгалийн хийн нөөцийн 45%, газрын тосны 13%, ураны 14%-ийг тус тус эзэлдэг.³ Гэвч эдгээр баялгийн байршил нь өвөрмөц тархалттай юм. Нийт баялгийн 10-12% нь Оросын баруун буюу Европ хэсэгт, 80-90% нь хойт буюу дорнод хэсэгт нь байрлаж, иймээс эрдэс баялгийг олборлоход өндөр зардалтай байдаг. Зам харилцаа, дэд бүтэц, ажлын хүч, тээвэрлэлтийн бэрхшээлтэй тулгарч, энэ нь бүтээгдэхүүний үнийг өсгөх үндэс болдог гэж Оросын тал үздэг. Сүүлийн үед энэ салбарын ялгаа улам ихсэж, байршил ашигтай газруудын нөөц дуусахад олборлолтын нөхцөл нь улам хүндэрч байгаа юм. Үүнийг дагаад хүн амын амьдралын нөхцөл маш хүнд байдаг.

Орос зах зээлийн эдийн засагт шилжсний дараа ТЭХ-ий баялгийн байршил улс төрийн ач холбогдолтой болж, улмаар Оросын үндэсний аюулгүй байдал, түүний дотор эрчим хүчний аюулгүй байдал нь тулгамдсан асуудлын нэг болов. 1995, 2000 онд ОХУ өөрийн “Эрчим хүчний стратеги”-ийг хоёр удаа шинэчлэн баталсан.⁴ Үүнд гол зорилго нь ТЭХЦ-ын нөөц, үйлдвэрлэлийн потенциалыг үр ашигтайгаар ашиглах, үйлдвэрлэлийн эрчим хүчний хэрэглээг бууруулж, хүн амын эрчим хүчний хэрэглээг нэмэгдүүлэх, Оросын эрчим хүчний бие даасан байдлыг бэхжүүлэх, байгаль орчинд ТЭХЦ-ын хортой нөлөөг багасгахад оршино. Эрчим хүчний стратегид ТЭХЦ-ын хөгжлийн үндсэн чиглэлийг заасан.

2020 он хүртэл хэрэгжих стратегийн хүрээнд нүүрсний салбар гол байр эзлэж, үйлдвэрлэлийн хэмжээ нь Оросын эрчим хүчний аюулгүй байдалд гол нөлөө үзүүлэх юм. Иймээс Орос улсын бүсүүдийг бүхэлд нь эрчим хүчээр хангахын тулд үр ашигтай, өрсөлдөх чадвартай нүүрсний үйлдвэрлэл бий болгохын тулд арга хэмжээ авч эхэлсэн.

Түлшний үйлдвэрлэл

Түлшний үйлдвэрлэлд газрын тосны, байгалийн хийн, нүүрсний салбар тус тус багтдаг. Эрдэс түлш нь цахилгаан-эрчим

хүчний түүхий эд болон үйлдвэрлэлийн технологийн эрчим хүчний гол эх сурвалж болдог. ТЭХЦ-д түлшний үйлдвэрлэл 60%-ийг эзэлдэг. Түлшний үйлдвэрлэл нь эрчим хүчний үндсэн эх сурвалж бөгөөд цогцолбор салбар юм. Түлшний олборлолтоос гадна газрын тос, байгалийн хийн боловсруулалтыг хамруулдаг. Оросын дорнод хэсэг нь ТЭХ-ий нөөцөөр түрүүлж, Баруун Сибирь, Дорнод Сибирь, Алс Дорнодод төвлөрч, үүний дараа Урал, Поволжье, Хойд хэсэг ордог. Харин Оросын Төв болон Баруун-Хойт эдийн засгийн бүсүүд ТЭХ-ий баялгаар дутагддаг.

Баруун Сибирь, Поволжье, Урал, Умард, Хойд Кавказын бүсүүд газрын тосны, байгалийн хийн нөөцөөр баян, гэвч Оросын ихэнх бүсүүд нүүрсний нөөцтэй. Дорнод Сибирь, Уралын бүсүүд газрын тосны, байгалийн хийн, нүүрсний түлшээр баян юм. Сибирь, Алс Дорнодын түлшийн олборлолт өөрсдийнх нь хэрэглээнээс харьцангуй их бөгөөд олборлосон баялгаа Оросын баруун хэсэг, гадаад уруу экспортлодог онцлогтой.

XXI зууны эхэнд ТЭХЦ-ын бүтцэд байгалийн хий давамгайлан, түүний 2/3 эзэлж, нүүрс 1/3, газрын тос, түүний бүтээгдэхүүн 1/10-ийг тус тус эзэлж байна. XX зууны эхэнд эрчим хүчний гол эх сурвалж нүүрс байснаа, дунд үеэс газрын тос, сүүлч үеэр байгалийн хийн ноёрхол бий болсон. Харин ирээдүйд газрын тос, байгалийн хий дахин сэргээгдэшгүй түүхий эд учир нөөц нь дуусахаар нүүрсний үе дахиад ирэхийг шинжээчид тэмдэглэж байна.

Газрын тосны үйлдвэрлэл

Газрын тосны олборлох үйлдвэрлэл. Газрын тосны илэрсэн нөөцөөр Орос улс нь дэлхийд тэргүүлэх орны тоонд ордог. Баруун Сибирь, Урал, Поволжье, Баруун-хойт хэсэгт дэлхийн нөөцийн 12-13% буюу 10-20 тэрбум тонн бөгөөд өнөөдрийн олборлолтын байдлаар үргэлжилбэл, цаашид 22-45 жилийн хугацаанд олборлох боломжтой.⁵ ЗХУ-ын үед 1987-88 онд Баруун Сибирийн Обь мөрний дунд сав газрын нефть олборлолтын оргил үед 560 сая тн хүрч байсан. Олборлолт нь сүүлд эрс буурч, XXI зууны эхэнд дахиад сэргэснээр 1 жилд 300 сая тн олборлож байв. 2000 онд 324 сая тн хүрэв. Оросын Нийгэм-эдийн засгийн хөгжлийн урьдчилсан хөтөлбөрийн дагуу дотоодын хэрэгцээ болон экспортонд зориулж 2020 онд 1 жилийн олборлолт нь 360 сая тн хүргэхээр тооцоолжээ.⁶

ОХУ-ын нефть олборлолтын үйлдвэрлэлийн үндсэн үзүүлэлтүүд⁷

	1980	1985	1990	1995	2000
Үйлдвэрүүдийн тоо /тухайн оны эцсийн байдлаар/	54	72	69	214	439
Нефтийн олборлолт, мөн хийн баяжмал, сая тн	547	542	516	307	324
Бүтээгдэхүүний хэмжээ, сая рублиэр	5,8	13,2	13,1	73023	590526
Үйлдвэрлэлийн индекс, %, дараагийн оны урьдчилсан тооцоо	104	96	94	96	106
Үйлдвэрийн нийт мэргэжилтний тоо, мян.хүн	99	122	137	213	267
Нийт ажилчид	70	88	100	166	207
Цэвэр ашиг, сая рублиэр	-	-	-	16101	256329
Бүтээгдэхүүний үр ашгийн байдал	-	-	-	21,2	66,7
Бүтээгдэхүүний 1 рубльд ногдох зардлын бууралт /-/, нэмэгдэл, %, дараагийн оны урьдчилсан тооцоо	4,5	12,9	13,3	-15,1	-8,6

**Үүнд: 1998 оноос өмнөх үе тэрбум рублиэр тооцох хэрэгтэй.*

1990-ээд онд Орост нефть олборлолтын үйлдвэрүүдийн тоо 6,4 дахин өсч, үйлдвэрийн мэргэжилтний тоо 2,2 дахин, ажилчдын тоо 2 дахин нэмэгдсэн.

Нефть олборлолтын анхны үйлдвэрүүд нь XIX зуунд Кавказын ойролцоо баригдаж, XX зууны дунд үе хүртэл тэргүүлэх байр эзэлдэг байжээ. Дэлхийн II дайны дараа шинэ орд газрууд ашиглалтанд орж, Башкирт-Туймазинское, Шкаповское, Татарстанд-Бавлинское, Ромашинское, сүүлд Самара мужид Мухановское, Пермь мужид Яринское орд газрууд тус тус нээгдсэн. 1950-аад оны дундаас Оросын нефть олборлолтын гол бүс нь Ижил мөрөн, Уралын хооронд төвлөрч, 1960-аад он хүртэл олборлолт нь 4 дахин өсчээ. Өнөөдөр Ижил мөрөн-Уралын газрын тос, байгалийн хийн бүс нь улсынхаа нефть олборлолтын 24%-ийг хангаж, мөн хамгийн их судлагдсан бүсэд ордог.

1964 оноос эхлэн Баруун Сибирийн Среднеобский, Шаимский районы орд газрууд ашиглалтанд орсноор 1970-д онд олборлолт нь 2 дахин нэмэгдэж, дэлхийд 1-р байр эзлэх болжээ. Өнөөдөр энэ бүсэд Оросын нефть олборлолтын 69,6%-ийг үйлдвэрлэж, нефтийн чанар нь өндөр зэрэглэлд тооцогддог. Мөн Тимано-Печорын газрын тос, байгалийн хийн бүс нь Оросын олборлолтын 2,5% эзэлж, Усинское орд ирээдүйтэйд тооцогддог.

Баруун Сибирь, Ижил мөрөн-Урал, Тимано-Печорын бүсүүд газрын тосоор баян юм. Үүний зэрэгцээ Сахалин арал, Баренцев, Карское, Охотское, Каспийн тэнгисийн гүнээс олборлож эхэлсэн.

Урьдчилсан тооцоогоор, эдгээр гүний орд газруудын 70% нь газрын тос, байгалийн хийн нөөцтэй.

Олборлолтын бүсчилсэн бүтцийг харвал, 2000 онд Тюменийн муж буюу Ханты-Мансийн автономит тойрог тэргүүлэх байр эзэлдэг. Энэ субъектыг Сибирийн бүрэлдэхүүнээс гаргаж, Тюменийн мужид оруулсан нь Орост бүсчилсэн хөгжлийн Үзэл баримтлалын дагуу Сибирийн Холбооны Тойроогоос гаргаж алсын хараатайгаар Уралын Холбооны тойрогт оруулах зорилго байсан юм.⁸ Өөрөөр хэлбэл, Оросын эдийн засгийн бүсчлэлийн шинэ бодлогын дагуу холбооны “Европын хэсэгт” багтаажээ. Мөн 2-р байр Поволжье район буюу үнд БН Татарстан Улс тэргүүлж, 3-р байранд Урал буюу БН Башкортостан Улс, Пермь, Оренбург муж, БН Удмурт Улс ордог.

Иймээс ОХУ-ын газрын тосны олборлолтоор Оросын цөөнх үндэстнүүд амьдардаг Ханты-Мансийн автономит тойрог, БН Татарстан Улс, БН Башкортостан Улс, БН Удмурт Улс тус тус тэргүүлж, эдгээр бүсүүдийн элит нь улс төрд нөлөөтэй байдаг юм.

Нефтийн олборлолтод Оросын бүсүүдийн хувийн жин, 2000 оны байдлаар⁹

	Бүсийн хувийн жин		Бүсүүдийн олборлолтонд субъектүүдийн хувийн жин, %
	сая.тн	%	
Оросын Холбооны Улс	323,6	100	
Бүсүүдээр:			
Хойт	12,7	3,9	БН Коми Улс /3,15/ Ненецын автономит тойрог /0,8/
Хойт Кавказын	3,3	1,0	Краснодар хязгаар /0,5/, Ставрополь хязгаар/0,3/, БН Дагестан Улс /0,09/, БН Ингушет /0,06/, БН Чечен Улс /0,02/
Поволжье	44,6	13,8	Татарстан /8,5/ Самар муж /2,5/ Волгоград муж /1,11/ Астрахан муж / 1,06/ Саратов муж /0,46/ Ульянов муж /0,12/
Урал	37,9	11,7	БН Башкортостан Улс /3,6/ Оренбург муж /2,8/ Пермь муж /2,9/ БН Удмурт Улс /2,4/
Баруун Сибирь	220,4	68,4	Тюмень муж /65,9/ Томск муж /2,1/
Дорнод Сибирь	0,78	0,24	Красноярск хязгаар /0,16/ Эрхүү муж /0,08/
Алс Дорнод	3,8	1,017	Сахалин муж /1,03/ БН Саха /Якут/ Улс /0,13/

1990-ээд онд нефть олборлолт буурсан нь Оросын эдийн засгийн хямрал болон тус салбарын түүхий эдийн баазын чанар муудсантай холбоотой гэж үздэг. А, В, С1 категорийн нөөцийн 54% нь ашиглагдаж, гол бүс болох Баруун Сибириг 43%-т хүрсэн. Үндсэн бүсүүдийн нөөц багасаж эхэлсэн. Баруун Сибирийн түүхий эдийн нөөц нь Кавказ, Урал-Поволжье бүсийн нөөцөөс харьцангуй бага байсан.

Одоогоор Орост томоохон ордуудын нээлт багасаж, геологи-хайгуулын ажлын үр ашиг багассан. Өмнө нөөц нь хэдэн арван зуун сая тонноор тооцогддог байсан бол одоо жижиг болон дунд зэргийн орд газрууд нээгдэж, дунджаар 1,5 сая тонны нөөцтэй аж. Уул уурхайн салбарын хөгжилд саад учруулж байгаа хүчин зүйл нь үйлдвэрлэлийн дэд бүтцээс алс хол юм. Олборлоход хэцүү нөхцөлтэй ордын тоо 55-60% эзэлж, урьдчилсан тооцоогоор, 2010 онд 70% болох магадлалтай. 1990-ээд онд геологи-хайгуулын ажил 1,5 дахин багасаж, санхүүжилт буурч, хайгуулын ажлын хүрээ хязгаарлагдсан. Ингээд илэрсэн нөөцийн ашиглалт нь нефтийн урсгал олборлолтын 2/3-ийг нөхөж байна.¹⁰

Олборлох салбарын бууралтын шалтгаан нь үйлдвэрүүдийн санхүүгийн чадвар хүрэлцээгүй, хөрөнгө оруулалт бага, хоцорсон технологи болон тоног төхөөрөмжийн асуудалтай холбоотой. Харин одоогоор сэргэх хандлагатай гэж үзэж байна.

Олборлох үйлдвэрлэл нь Умард уруу чиглэж, Ямал хойгийн Русское хэмээх томоохон ордын нөөцийн чанарын үзүүлэлт тийм ч өндөр биш бөгөөд хоолойгоор дамжуулах ашиггүй учир Арктикийн Колгуев хойгийн далайн гүний Песчано-Озерское орд газар ирээдүйтэй гэж үздэг юм. Алс Дорнодын Сахалин арлын нефтийн нөөц стратегийн чухал ач холбогдолтой бөгөөд үүнд гадаадын хөрөнгө оруулалт идэвхитэй оролцож эхэлсэн.

2000 оноос эхлэн ОХУ хуучин байр сууриа буцаан авахын тулд Засгийн газраас газрын тос, байгалийн хийн салбарын үйлдвэрлэлийн бүтцийн зохион байгуулалтыг бүрэн шинэчилж эхэлсэн. Тус салбарыг хувьчилснаар хувийн секторын гарт шилжсэн юм. Иймээс Лукойл, Роснефть, Сургутнефть, ЮКОС, Сибнефть, ТНК, Сиданко, Татнефть, Башнефть зэрэг томоохон компаниуд тун богинохон хугацаанд шинээр бий болов. 2000 онд Орост 324 сая тн газрын тос олборлосон бол 2006 онд 480,2 сая тн хүрчээ.¹¹

2001 онд Лукойл, ТНК, Сургутнефтегаз, ЮКОС зэрэг компаниудын экспорт ОХУ-ын экспортын 53,6%-ийг эзэлж, 2000 оныхтой харьцуулбал, 20,3%-иар өссөн. Лукойлын олборлолтын

хэмжээ 2000 онд 77,7 сая тн хүрч, ЮКОС 49,6 сая тн үйлдвэрлэсэн. Эдгээр компаниуд нь дотоодын зах зээл дээр газрын тосны үнийг хянаж, улмаар ОХУ-ын нефть олборлодог орнуудтай, мөн ОПЕК-тэй харьцах харилцаанд Орос улсаас илүү их нөлөөтэй болсон үе байсан. Үүнд ЮКОС-ын жишээ дурьдаж болох юм, учир нь ЮКОС нь БНХАУ уруу томоохон экспортлогч байж, Монгол Улсад төлөөлөгчийн газраа нээгээд үйл ажиллагаагаа эхэлсэн байсан. ЮКОС компани нь Барууны томоохон Үндэстэн дамнасан корпорациуд /ҮДК/-ын замаар бүс нутгийн эдийн засгийн хамтын ажиллагааг хөгжүүлэх бизнес-төлөвлөгөөтэй байсан юм.

Үүний зэрэгцээ түүхий эдийн нөөцийн эзэмшил нь төрийн эрх мэдэлд бүрэн шилжиж, тэргүүлэх компаниудын хувьцааг төр эзэмшиж, өрийн зохицуулалттай болсон. Барууны шинжээчдийн үзснээр, эрчим хүчний салбарт стратегийн шийдвэрийг гаргах эрх төрийн гарт орсон. Ийм учраас хуучин төрийн эзэмшилд байсан объектууд нь гадаадын хөрөнгө оруулалттай томоохон компаниудын гарт орсон байснаа буцаад төрд шилжсэн. ЮКОС, Руснефть зэрэг компаниудын жишээ татаж болно.

ОХУ-ын Засгийн газар гадаад бодлогынхоо хэрэгслээр эрчим хүчний бодлогыг сонгож, газрын тосны экспортлодог томоохон компаниуддаа гадаад худалдааны салбарт нь тусалж, таатай нөхцөл бүрдүүлж эхэлсэн.

ТЭХЦ-ын бүтээгдэхүүний экспортоос ОХУ-ын Засгийн газар өндөр ашиг олж, хувьцаа эзэмшдэг компаниудынхаа ашгийн 80%-ийг авдаг бол сүүлийн жилүүдэд нийгэм-эдийн засгийн асуудлуудыг шийдэж эхэлсэн. Үүнд нийгмийн хөтөлбөрүүд нь боловсрол, шинжлэх ухаан, эрүүл мэнд, хүн амыг орон сууцаар хангах г.м., олон жилийн турш тулгамдсан асуудлыг шийдэж эхэлсэн ч гэсэн олборлолтын салбарын хөгжилд алсын хараагүй хандаж, олсон ашгаа барилгын секторт зориулж, лизингийн нөхцлөөр орон сууц худалдаалж, үйлдвэрлэлийн гол салбар болох машин, өндөр технологийн үйлдвэрлэлд хөрөнгө оруулахгүй байгаа нь цаашид газрын тосны үнийн бууралт эдийн засагт хохиролтой бөгөөд улмаар эдийн засгийг аврах ТЭХЦ-оос өөр салбар байхгүйг тэмдэглэдэг юм.¹² Нөгөө талаас, өнөөдөр Оросын тал нийгэм, хүн амын хангамжийн салбарыг улсын эдийн засгийг хямралаас аврах гарц гэж тодорхойлон хүн амын цалин, хөлсийг төвлөрүүлснээр дотоодын эдийн засгийг бэхжүүлэх арга гэж үзэж байна.

Газрын тосны үнийн бууралтаас шалтгаалан Оросын компаниудын ашиг буурч, холбооны төсөвт орлого багасдаг.

Үүнийг дагаад үл хөдлөх хөрөнгийн зах зээл дээр үнэ буурсан нь нотлогдсон. Анхны ашгийг барилгын секторт оруулах нь хэрхэн хохиролтойг Саудын Арабын жишээн дээр дурьдаж болох юм. 1970-аад онд арабууд олсон ашигаараа хуучин амьдарч байсан майханы буурин дээрээ тансаг ордон, шилтгээн шинээр босгож, баяжснаа харуулж байсан, харин хэд хэдэн удаа үргэлжилсэн газрын тосны үнийн уналтын дараа хөрөнгө оруулалтын бодлогоо өөрчилж байсан түүхтэй.

Орост нийгмийн эмзэг асуудал хуримтлагдсаар байна. Хүн ам хөгширч, хамгийн том нутаг дэвсгэртэй улсын хүн ам нь жигд бус тархалттай бөгөөд Москва нийслэл буюу “их хоолойн эдийн засагт” ойрхон хотууд руу нүүж, ТЭХЦ-г харъяалалгүй бүсүүдэд хүн ам сийрэгжиж, настай хүмүүс үлдэж байна.

Оросын олигархууд “нефтьдоллар”-аа барууны орнуудад үл хөдлөх хөрөнгө рүү шингээж, эх орныхоо улс төрийн тогтвортой байдалд итгэлгүй байгаагаа харуулж байгаа юм. “Нефтийн бороо”-г Оросын армийн шинэчлэлд¹³ зориулах ёстой байсан боломжийг алдсан гэж В.Путиныг шүүмжилдэг Оросын улс төрчид тэмдэглэдэг.

Газрын тосны наймаанаас Орос өндөр ашиг олсон ч, хөгжингүй орнуудаас технологийн хувьд хоцорч, барууны орнууд технологио Орост худалдахгүй байгаа бөгөөд бүс нутгийн өрсөлдөгч болох Хятад, Энэтхэг хоёроос Орос илт хоцорч байгаа юм. Энэ үүднээс Хятадыг “дэлхийн угсралтын цех” гэдгийг Орос санах хэрэгтэй аж. Иймээс Хятад руу газрын тос, байгалийн хийн хоолойн “зууны томоохон төсөл” нь цаашид Орост хэрхэн ашигтай байхыг урьдчилж хэлэхэд хэцүү бөгөөд Сибирь, Алс Дорнод нь Хятадын “түүхий эдийн хавсарга” болохоос гадна, цаашид Орос улсын үндэсний аюулгүй байдалд ноцтой өөрчлөлт гарч болзошгүй гэж оросын шинжээчид үздэг.

Нөгөө талаас, Оросын өмнө газрын тосны үнийн уналт, барууны зүгээс баримтлаж буй бодлого, Орос-Америкийн харилцааны онцлогоос хамаарах асуудлууд тулгарч байна. Энэ нь ирээдүйд Оросыг өөрөөс нь илүү хөгжсөн орнууд буюу Азийн эрчимтэй хөгжиж байгаа орнуудын түүхий эдийн хавсарга болгох вий гэсэн болгоомжлол төрүүлж байгаа юм.

В.Путины үед бий болсон ТЭХЦ-ыг удирдах “төвлөрсөн тогтолцоо” хэвээр байх уу эсвэл төрийн болон хувийн бүтцийн хэвийн систем шинээр бий болох уу гэсэн асуудал байнга хөндөгддөг. Оросын эрчим хүчний салбарт Засгийн газрын хэт

их оролцоо шийдвэр гаргахад нөлөөлдөг гэж барууны шинжээчид үздэг. Гэвч ТЭХЦ нь Оросын эдийн засагт гол үүрэг гүйцэтгэдэг юм. Газрын тосны хамаарлаас салж, инновацийн эдийн засагт бүрэн шилжихийн тулд хөрөнгө оруулалт, урт хугацаа шаардана. Иймээс байгалийн баялагаа зөв ашиглах нь гол зорилго юм. 2020 он хүртэлх дэлхийн эдийн засгийн урьдчилсан тооцоогоор, ТЭХ-ний түүхий эдийн олборлолт одоогийн түвшинд хадгалагдаж, 2030 онд дэлхий даяар нефтийн сонирхол буурч, байгалийн хий рүү чиглэх хандлагатай.

Харин нефтийн үнэ буурсан энэ үед Оросын шинжээчид Засгийн газрыг гадаад үйл ажиллагаанаас гадна, ТЭХЦ-ын дотоодын асуудалд анхаарлаа төвлөрүүлж, Дорнод Сибирь, Алс Дорнодыг хөгжүүлэх үндэсний төсөлд хөрөнгө оруулахыг анхааруулж байна. ОХУ-ын Сангийн яамны урьдчилсан тооцоогоор, 2007 онд газрын тос, байгалийн хийн орлого улсын төсөвт 8,8% байсан бол 2011 онд 5,8%, 2023 онд 3,1% боллоо буурах хандлага ажиглагдаж байгаа нь газрын тосны үнийн үнийн хэлбэлзлээс биш, ҮНБ-ий бүтцэд газрын тос, байгалийн хийн хувийн жин ерөнхийдөө багасах төлөвтэй бөгөөд 1 баррелийн үнэ 120-150 ам.доллар байсан ч, буурах хандлага хадгалагдах аж.¹⁴

Ирээдүйд Оросын экспорт багасах төлөвтэй бөгөөд 2017 онд Орос нь олборлолтын дээд хэмжээнд хүрч, 1 өдөрт 10 сая баррель буюу 1 жилд 530 сая тн олборлож, үүнээс хойш уналтын байдалд орж магадгүй юм. Дэлхийн зах зээл дээр оросын нийлүүлэлт 2010 онд 15% хүрч, 2030 онд 10% болж буурах хандлагатай.¹⁵ Ийм учраас 2008 онд В.Путин 2010 оноос эхлэн далайн гүн, Ямал хойг, Тимано-Печорын сав газарт ажиллаж буй газрын тосны компаниудад “татварын амралт” буюу хөнгөлөлт үзүүлсэн.

ОХУ-ын нефть олборлолтын салбарт гол саад учруулж байгаа шалгаан нь:

- Нефтийн нөөцийн байдал,
- Хөрөнгө оруулалтын түвшин доогуур,
- Экспортын дэд бүтэц,
- Хувийн компаниудын нефть дамжуулах хоолой барих төрийн хязгаарлалт,
- Гадаадын компаниудын оролцоог хязгаарлах,
- Нефть боловсруулах үйлдвэрүүд нь дэлхийн стандартаас хоцорсон.

Газрын тос боловсруулах үйлдвэрлэл. Газрын тос нь хими, газрын тос-химийн гол түүхий эд бөгөөд газрын тос боловсруулах

болон газрын тос-химийн үйлдвэрүүд дээр боловсруулагддаг. Нефтийн бүтээгдэхүүний дотор хөдөлгүүрийн түлш болох шатахуун, керосин буюу гаршийн тос, мөн органик нийлэг, полимер химийн түүхий эд болох нүүрс устөрөгч ордог юм.

Жил бүр нефть олборлолтын 50% нь анхны боловсруулалт гардаг байсан бол сүүлийн үед түүхий эдийн боловсруулалт гүнзгийрч, 2000 онд 71%-д хүрэв. Гол бүтээгдэхүүн болох шатахуун 19%, дизель түлш 28%, түлшний мазут 28% тус тус үйлдвэрлэдэг. Шатахуунаас 83% автошатахуун гаргадаг.

Сүүлийн жилүүдэд нефть боловсруулалтын үйлдвэрүүдийн тоо 14,3 дахин нэмэгдэж, бүтээгдэхүүний тоо ч өссөн.

ОХУ-ын нефть боловсруулах үйлдвэрүүдийн байдал¹⁶

Үзүүлэлтүүд	1980	1990	1995	2000
Үйлдвэрүүдийн тоо	36	34	171	486
Бүтээгдэхүүний хэмжээ, тэрбум рублиэр	9,1	13,4	49016	101180
Бүтээгдэхүүний бодит хэмжээний индекс, %, өмнөх оныхтой харьцуулбал	103	97	101	102
Үйлдвэрийн мэргэжилтнүүдийн нийт тоо	135	99	117	113
Нийт ажилчид	113	81	96	88
Орлого, тэрбум рублиэр	-	-	9608	28166
Бүтээгдэхүүний ашигтай байдал, %	-	-	26,1	34,5
Бүтээгдэхүүний 1 рубльд ногдох зарлагын бууралт /- / болон өсөлт, %, өмнөх оныхтой харьцуулбал	-0,2	0,7	-5,2	3,4

Энэ хүснэгтээс харахад, бүтээгдэхүүний ашигтай байдал өсч буй ч гэсэн, түүний 1 нэгжийн үйлдвэрлэлийн зардал нэмэгдэж байна. Боловсруулах үйлдвэрүүд нь хэрэглэгчийн байршил, боловсруулалтын техник, тээвэрлэлтээс хамаардаг. Түүхэн явцад газрын тос боловсруулах болон газрын тос-химийн үйлдвэрүүд нь дараахь олборлох бүсүүдэд төвлөрдөг:

- Поволжье бүс: Самара, Волгоград, Саратов, Сызрань хотууд.
- Уралын бүс: Ишимбай, Салават, Уфа, Орск, Пермь, Краснокамск хотууд.
- Хойд-Кавказын бүс: Нефтегорск, Туапсе, Краснодар хотууд.
- Хойт бүс: Ухта хот.
- Баруун-Сибирийн бүс: Омск хот.

Уул уурхайн салбар хөгжснөөр нефтийн үйлдвэрлэл нь түүний бүтээгдэхүүнийг хэрэглэдэг гол бүсүүдэд төвлөрдөг болсон. Иймээс үйлдвэрүүд нь түүхий нефть тээвэрлэх замын дагуух байрлалтай дамжуулах хоолойгоор хүлээн авдаг бүсүүдэд төвлөрдөг онцлогтой.

Төв бүсэд: Москва, Рязань, Ярославль хотууд. Ярославль хот нь түүхий эдийн томоохон хэрэглэгч юм.

Баруун-хойт бүс: Кириши хот. Поволжье хоолойгоор дамжин хүлээн авдаг.

Ижил мөрөн-Вятын бүс: Нижний Новгород, Кстово хотууд. Баруун Сибирийн хоолойн дагуу байрлалтай.

Дорнод Сибирийн бүс: Ачинск, Ангарск хотууд нь Омск – Ачинск – Ангарск хоолойгоор хүлээн авдаг.

Алс Дорнодын бүс: Комсомольск-на-Амуре, Хабаровск хотууд Сахалинаас нийлүүлдэг.

Газрын тосны үйлдвэрлэлд гол үүрэг хоолойн тээвэрлэлт гүйцэтгэдэг. Хоолойгоор газрын тос дамжуулах нь хамгийн хямд, үр ашигтай хэрэгсэл юм. Үндсэн хоолойнууд “Баруун Сибирь – Оросын Төв бүс” чиглэлээр баригдсан бөгөөд мөн Украин, Беларусаар дамжин Европ уруу тээвэрлэх зорилготой юм.

Дотоод, гадаадын чиглэлийн тээвэрлэлтийн үйл ажиллагааг “Транснефть” компани гүйцэтгэдэг. Тус компани нь төрийн монополь бөгөөд дэлхийн зах зээл дээр тэргүүлдэг компаниудын нэг юм. Энэ компани нь дотроо 20 охин компанитай улсын холдинг бөгөөд газрын тосыг дамжуулах, түүний оношлогоо, хоолойн барилга, засвар-нөхөн сэргээх ажил, мөн эрдэм шинжилгээ-судалгаа, төсөл-зохион бүтээх ажил тус тус явуулдаг. Оросын нефть дамжуулах нийт хоолойн урт нь 47,3 мянган км аж. Түүний бүтэц 393 нефть дамжуулах станцтай, хадгалах нөөцлүүрийн хэмжээ нь 12,8 сая м³. “Транснефть”-ийн хоолойн сүлжээгээр Орост олборлож буй бүх газрын тос дамждаг.

Тус компанийн гол зорилго нь Оросын нутаг дэвсгэр дээр болон экспортын зорилгоор гадаад орны зах зээл дээр нефть дамжуулах хоолойн шинэ чиглэлийг бий болгох явдал ба энэ нь Орос улсын эдийн засагт үлэмж ач холбогдолтой юм. “Транснефть”-ийн Үзэл Баримтлалын дагуу үндсэн зорилго нь дамжуулах хоолойн шинэ чиглэлийг нээж, хуучин чиглэлүүдийг хөгжүүлснээр Түлш-эрчим хүчний цогцолборыг хөгжүүлэхийн тулд хөрөнгө татахад хувь нэмрээ оруулах, нефть олборлолтыг нэмэгдүүлэх, ашигтай чиглэлд Оросын болон гадаадын нефть үйлдвэрлэгчдийн хэрэгцээг хангахад оршино.

Тус Үзэл Баримтлалын дагуу экспортын Хойт Балтийн, Каспийн - Хар далайн - Дундад тэнгис, Төв Европ, Дорнод Сибирийн зэрэг чиглэлийг хөгжүүлж хөрөнгө оруулалтыг татах явдал юм. Газрын тосны гол импортлогч нь Европын Холбоо ч гэсэн, 2012 онд Орос

Азийн орнуудуруу 60 сая тн нефть экспортлох төлөвлөгөөтэй байгаа. Ази руу чиглэсэн бодлого нь стратегийн ач холбогдолтой учир, Дорнод Сибирээс Номхон далай хүртэл нефть дамжуулах хоолойн барилгын төслийн чиглэл нь саяхан дахин өөрчлөгдөхдөө, Байгал нуурын хойгуур гарах зам нь тус нуурын аюулгүй байдлыг хангах үүднээс умард зүг тийш холдсноор хоолойн барилгын өртөг өссөн ч гэсэн хугацаанд нь дуусгахыг зорьж байна.

Дүгнэлт

XX зуунд ЗХУ нь ТЭХЦ-ыг бий болгож, эрчим хүчний хүчтэй бодлого явуулснаар газрын тосны экспортоос олсон ашигаар Цэрэг-зэвсгийн цогцолбор, ракет-сансарын техник үйлдвэрлэж эхэлсэн. “Нефтьдоллар” хэмээх ашигаас улаан буудай, хүнс импортлож, хүн амын хэрэгцээ хангаж байсан боловч, тус салбарын шинэчлэлд хөрөнгө зарцуулаагүй юм. Иймээс социализмын үед ЗХУ-ын эдийн засаг нефтийн экспортын үнээс ихээхэн хамаарч байсныг АНУ-ын Р.Рейганы Засгийн газар өөртөө ашигтайгаар эргүүлж байсан түүхтэй. Брежневийн үед “нефтьдолларын бороо”-ноос олсон ашигаар ЗХУ-ын эдийн засагт дорвитой арга хэмжээ, үйлдвэрлэлийн шинэчлэл хийгээгүй юм. В.Путины үед ч тийм боломж алдсан гэж тэмдэглэдэг.

Гэвч В.Путины засаглалын 2000-2008 оны үед ТЭХЦ нэгдмэл шинж чанартай болж, санхүүгийн хувьд тогтвортой, тэргүүний технологи нэвтрүүлж хөгжүүлсэн гэж үздэг. Оросын асуудлыг судалдаг Германы улс төр судлаач А.Рарын тэмдэглэснээр, В.Путин Зөвлөлтийн үеийн тэргүүнүүдийн алдааг давтахгүйгээр, эрчим хүчний үнийн өсөлтийг Оросын эдийн засгийг “эрүүлжүүлэхэд” чадамгай зориулж чадсан гэж тэмдэглэсэн.

“2006 оны эхний хагас жилийн газрын тосны зах зээлийн байдлын тухай” хэмээх ОХУ-ын Статистикийн газрын тайланд газрын тосны олборлолтоор Саудын Арабыг түрүүлж дэлхийд 1-р байр эзэлсэн гэж мэдэгдэв. Орос нь ОПЕК-ын гишүүн биш учраас тус байгууллагын хүрээнд квотын хязгаарлалтын дүрэм үл мөрддөг. Жишээ нь, энэ дүрмийн дагуу ОПЕК-ийн гишүүд Иран, Нигер зэрэг орон бие даасан газрын тосны бодлого явуулж чадахгүй байгаа юм.

2006 оны эхний хагас жилийн байдлаар, ОХУ-ын экспортын ашиг 2005 оны эхний хагас жилтэй харьцуулбал, 52,4%-иар нэмэгдэж, 49,5 тэрбум ам.долларын ашиг олж, 8-р сард Орос улс Парисын клубын орнуудын өмнө хуучин ЗХУ-ын өрийг хугацаанаас нь өмнө төлж барагдуулсан. Нэг дор 23 тэрбум

ам.доллрын өр төлөхөөс гадна, 1 тэрбум ам.долларыг хугацаанаас өмнө төлсний хүү төлөв. Гэвч Оросын эдийн засгийн тогтвортой байдал газрын тос, байгалийн хийн үнээс шууд хамаардаг учир ашиг олохын тулд хичнээн хүнд нөхцөлтэй ч гэсэн, бусад асуудлууд орхигддог билээ. Энэ үед “их хоолойн эдийн засаг” гэдэг томъёо бий болов. ТЭХ-ний потенциалыг хадгалах дэд бүтэц бүрдээгүй, “нефтьдоллар” хэмээх ашиг нь хэрэглээний секторт зөвхөн зарцуулагдаж байсан.

АНУ-ын Эрчим хүчний яам болон Олон улсын эрчим хүчний агентлаг /International Energy Agency, IEA/-аас 2003-2004 онд гаргасан урьдчилсан тооцооний дагуу 2020 онд 1 баррель нефтийн үнэ 29 долларт хүрч магадгүй. АНУ Иракийн нефтийн олборлолтондт хяналт тавибал, дэлхийд нефтийн үнэ буурах хандлагатай болох юм гэж үздэг. Оросыг Иракийн асуудалд оруулахгүй байгаа учир Газпромнефть, Лукойл компаниуд нь цаашид Ираны орд газруудыг сонирхож байгаа юм. АНУ-ын шинэ Засгийн газар байгуулагдсаны дараа Орос том багтаамжтай усан онгоцоор тус улсад 1 жилд 50 сая тн хүртэл газрын тос экспортлох боломжтой гэдгээ 2008 оны сүүлээр мэдэгдэж байсан.

ОПЕК-ийн гишүүн-орнууд нь дэлхийн газрын тосны зах зээлийн 45%-ийг хянаж, газрын тосны үнэд нөлөөлдөг. 2001 онд нефтийн үнэ эрс буурсан нь нефть экспортлогч орнуудын эдийн засгийг тус бодлогоос шууд хамаардаг гэдгийг харуулсан. ОПЕК нь үнийн бодлого барихын тулд олборлолтыг бууруулж, нийлүүлэлтийг багасгадаг. ОПЕК-т ордоггүй Норвеги, Мексик зэрэг орнуудын адил Орос улс нь газрын тосны экспортоос хамаардаг эдийн засагтай орны хувьд тус бодлогыг үл зөвшөөрч, Оросын компаниуд дэлхийн зах зээл дээр өөрийн байр сууриа бэхжүүлэх ёстой гэж үздэг. 1980-аад онд ЗХУ нь дэлхийн нефтийн зах зээлийн 12%-ийг хянаж байсан бол өнөөдөр ОХУ 7%-ийг хянаж байна.¹⁷

2008 оны 7-р сарын 12-нд ОХУ Гадаад бодлогын Үзэл баримтлалаа шинээр баталж, үүнд эрчим хүчний бодлогоо шинээр тодорхойлсон юм.¹⁸ Энд “нэг хүний дипломат чадвар” дээр тулгуурласан “эрчим хүчний дипломат үйл ажиллагаа” гэсэн шинэ нэр томъёо хэрэглэгдэж эхэлсэн. Гэвч Орос нь сүлийн үед эрчим хүчний хүчтэй бодлого явуулж ЕХ-той тохиролцоонд хүрч байгаа ч гэсэн, томоохон шинэ өрсөлдөгч болох Казахстан гарч ирсэн. ОХУ-ын Ерөнхий сайд В.Путин 2008 оны 6-р сарын 11-ны өдрийн хуралдаан дээр 2030 он хүртэл Эрчим хүчний хөтөлбөр батлах зорилго тавихдаа үндэсний ашиг сонирхолд нийцсэн уян хатан

бодлого боловсруулахыг тэмдэглэсэн. Цаашид ТЭХЦ-ыг хөгжүүлж, шинэчилж, экспортынхоо нөөц төвшинг нэмэгдүүлэх нь улмаар Оросын “их хоолойн эдийн засгаас” гарах гарц нээгдэж, инновацийн эдийн засагт шилжихэд хүргэнэ гэж үздэг юм.

Дараагийн өгүүлэлд ОХУ-ын байгалийн хийн, нүүрсний, цахилгаан эрчим хүчний үйлдвэрлэлийн тухай тодорхой өгүүлж, дүгнэх хэсэг нь Монгол Улсад үзүүлэх нөлөөг тус бүр авч үзнэ.

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

1. Экономическая география России. М. ИНФРА-М. 2004. 118-р тал.
2. Мөн тэнд. 119-р тал.
3. Мөн тэнд.
4. Энергетическая стратегия России на период до 2020 года. <http://www.minpro.gov.ru/docs/strateg/1/>
5. Международная жизнь. М.11-2008. 98-р тал.
6. Мөн тэнд.
7. Оросын статистикийн эмхтгэл. 2001. 355-р тал.
8. М.Татьяна. ОХУ-ын эдийн засгийн бүс нутгийн бодлогын онцлог. ОУС сэтгүүл. УБ. 2007. №4.
9. Экономическая география России. М. ИНФРА-М. 2004. 123-р тал.
10. Мөн тэнд.
11. Международная жизнь. Москва. 11-2008. 92-р тал.
12. Монгол хэлэнд тогтож нийт хэрэглээ болсон “лизинг” хэмээх томьёог хэрэглэв. Улам англи хэлнээс зээлж орос, монгол хэлэнд нэвтэрсэн үл хөдлөх хөрөнгөтэй холбоотой зээлийг “ипотек” гэж нэрлэх нь зүйтэй бөгөөд “лизинг” нь хөдлөх хөрөнгөтэй холбоотой томьёо аж.
13. Международная жизнь. Москва. 11-2008. 95-р тал.
14. Кудрин: нефтегазовые доходы России снизятся втрое к 2023 году. <http://www.newsru.com/russia/17aug2008/kudrin.html>
15. Международная жизнь. М. 11-2008. 104-р тал.
16. Оросын статистикийн эмхтгэл. 2001. 356-р тал.
17. Экономическая география России. М. ИНФРА-М. 2004. 125-р тал.
18. Концепция внешней политики РФ. <http://www.kremlin.ru/text/docs/2008/07/204108.shtml>